

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 145-159

Türkiye’de Kültürel Mirası Koruma Sürecinde Kutsal Mekân
Sacred Space in the Process of Conservation of Cultural Heritage in Turkey

Nevin Turgut Gültekin

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Prof., Gazi University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional
Planning, Ankara, Türkiye
E-posta: neving@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0647-6312

Ayşe Nur Canbolat

Öğr. Gör., Amasya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Lecturer, Amasya University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional
Planning, Amasya, Türkiye
E-posta: canbolataysenur@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3545-7479

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 8 Haziran/June 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül/September 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December
DOI: 10.46595/ jad.1155656

Cite as / Atf: Gültekin Turgut, Nevin- Canbolat, Ayşe Nur “Türkiye’de Kültürel Mirası Koruma Sürecinde Kutsal Mekân”. *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 145-159.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nevin Gültekin Turgut-Ayşe Nur Canbolat)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Nevin Gültekin Turgut % 50-Ayşe Nur Canbolat % 50

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Kutsal mekânlar, kültürel ve kutsal değerleri ile insanlık tarihi boyunca yaşamı, mekânları ve hatta kentleri şekillendirmede etkin olmuşlardır. 2004 yılında kültürel mirası tanımlamak ve analiz etmek amacıyla ICOMOS tarafından hazırlanan çerçevelerde kutsal miras olarak kutsal mekânlar önemsenmiştir. Kültürel mirasın temsil edilmesinde denge ve eşitlik ilkeleri benimsenmiş, mirasın çeşitliliğine ve zenginliğine dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada bu yaklaşımla; uluslararası gelişmelere dayalı olarak Türkiye’de kültürel mirası koruma süreci kutsal mekânlar üzerinden irdelenmiştir. Küresel düzeyde koruma yaklaşımlarının öngördüğü araç ve politikalar ile ulusal koruma yaklaşımları karşılıklı değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda günümüzde kültürel nitelikleri ile tanımlanan kutsal mekânların ulusal koruma mevzuatında yadsındığı, kutsal mekânın tanımlanması ve tespit edilmesine dair kriterlerin eksik ve koruma sürecinin ise belirsiz olduğu tespit edilmiştir. Bu içerik ile makalenin amacı Türkiye’de koruma sistemi içerisinde kutsal mekânların nasıl yer alabileceğine dair farkındalık yaratmak ve alan yazında Türkiye’de kutsal mekâna yaklaşım konusunu yasal-yönetmelik boyutu ile ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal Mekân, Kutsal Miras, Korumada Yeni(lenen) Açılımlar, Ulusal Koruma Yaklaşımları.

Abstract

Sacred spaces have been effective in shaping life, places and even cities throughout history of humanity with their cultural and sacred values. Sacred spaces were considered important as sacred heritage in the frameworks prepared by ICOMOS in 2004 in order to define and analyze cultural heritage. The principles of equilibrium and equality have been adopted in the representation of cultural heritage and attention has been drawn to the diversity and richness of the heritage. In this study, with this approach, the process of protecting cultural heritage in Turkey has been scrutinized via sacred spaces based on international developments. National conservation approaches were evaluated mutually with the tools and policies predicted by globally conservation approaches. In consequence of the evaluation, the sacred spaces that are defined by their cultural qualities are denied in the national protection legislation, the criteria for the definition and determination of the sacred space are incomplete and the protection process is uncertain. The aim of the article with this content is to create awareness about how sacred spaces can be included in the protection system in Turkey and to discuss the approach to the sacred space in Turkey in the literature with its legal-administrative dimension.

Keywords: Sacred Space, Sacred Heritage, Re(new)ed Expansions in Conservation, National Conservation Approaches.

Giriş¹

Din ve inanç sistemlerinde İlahi Olan ile iletişime geçmek ve kutsalı deneyimlemek amacıyla doğal veya kültürel nitelikli farklı ölçek ve özellikteki mekânlara kutsallık atfedilmiştir. Kutsal mekânlar, kutsal-manevi-dini değerleri ve inanç mensupları için sahip oldukları anlamlar ile kültürel oldukları kadar kutsal mirasın da parçasıdırlar.

Özellikle II. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrası kültürel değerlerin yok olması veya tahrip olmasına yönelik endişeler ile tespit edilerek koruma altına alınan dünya miras alanları içerisinde kutsal mekânlar da yer almıştır. 2003 yılında Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (International Council on Monuments and Sites-ICOMOS) tarafından sunulan analiz çerçevelerinde ise ilk kez kutsal miras tanımlanmış, farklı ölçek ve nitelikteki kutsal mekânlara, kutsallığın mekân aracılığı ile ifade edilmesine dikkat çekilmiştir (ICOMOS, 2004). Kültürel mirasın sürdürülebilirliğine yönelik uluslararası gelişmeler ile gündeme taşınan kutsal mekânlar, henüz küresel veya ulusal düzeyde koruma çalışmaları kapsamında (küresel düzeyde yönlendirici rehberler, tüzükler veya ulusal düzeyde kanunlar) net bir biçimde tanımlanmamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye’de koruma mevzuatı kapsamında kutsal mekâna dair eksiklik ve belirsizlikler tespit edilmiş, bu tespitlere dayalı olarak kutsal mekânların koruma sistemi içerisine dahil edilmesi sürecine dair öneriler sunulmuştur.

1. Kutsallık ve Mekân İlişkisi

Kutsal kavramı, monoteizmden politeizme tüm din ve inanç sistemlerinin özünde olup; dinsel saygı uyandıran anlamına gelmekte, dokunulmazlık, sonsuzluk, kesinlik, ölümsüzlük, mutlaklık, değişmezliğe işaret etmektedir (Hançerlioğlu, 2018, 230). Kutsal kavramı, üzerine uzlaşılan ortak bir tanım olmamakla birlikte sıradışı, olağanüstü ve farklı olması nedeniyle profandan (kutsal dışı) ayrılmasına (Gündüz, 2009, 10-19), inanç sistemini oluşturan yaşamsal gücü ifade etmesi ve yaratılmışlık duygusunun temelinde olmasına (Otto, 2014, 35-36) dikkat çekilmektedir. Mircea Eliade (2017, 14-15) kutsalın dünyaya ait olmayan bir gerçekliğin, dünyanın parçası olan nesnelere kendini gösterdiğini vurgularken, Durkheim ise kutsalın kapsamının genişliğine dikkat çekmekte, kimi zaman bir ağaç, su, taş veya evin kutsallığa sahip olabileceğini belirtmektedir (Arslan, 2013, 9). Din tarihçisi Ninian Smart ise kutsalın tecrübeye dayanan bir kavram olması üzerinde durmuştur (Hafız, 2012, 135).

¹ Bu makale, Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalında Ayşe Nur Canbolat tarafından, Prof. Dr. Nevin Turgut Gültekin’in danışmanlığında hazırlanmakta olan “Kutsal Kentleri Tanımlama ve Belirlemede Yöntemsel Bir Yaklaşım” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Bu yaklaşımlar ile İlahi Olan'ı çağrıştıran kutsallık kavramı kimi zaman varlık ve olaylar kimi zaman ise mekânlar ile ilişkilendirilmiştir. Mekânın niteliği kutsallık ile ilişkisine göre belirlenirken, kutsal ve kutsal olmayan ayrımı tüm evreni kapsamıştır.

Görülen ve algılanan fiziksel-çevresel özellikleri yanı sıra kutsal, manevi ve dinsel bileşenler ile oluşan mekânlar; kültürel-kutsal değerler taşımakta, kutsalı deneyimlemede bir araç olmaktadır. Mekânın kutsallaşma süreci ise din-inanç sistemlerine göre ve hatta aynı dinin mezheplerine göre farklılık göstermektedir. Ancak mekânın kutsal olarak nitelendirilmesinde temel ve ortak faktör inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlamlardır. İnanç, felsefe, mitoloji ile ilişkisi, yarattığı manevi hisler ile anlamsal olarak farklılaşan kutsal mekânlar aynı zamanda insanın günlük yaşamındaki dini ritüellerin gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır.

Doğal çevrede yer alan veya insan eliyle üretilmiş kültürel nitelikli bir mekân olması farketmeksizin, ait olduğu inancın gerektirdiği ibadet ve ritüellerin gerçekleştirilebildiği, kutsallık ile ilişkilendirilen tüm mekânlar inanç mensupları için farklı anlamlar taşımaktadır. Mekânlar, kutsal olan ile iletişime geçme veya kutsalı deneyimlemede bir araç olabilmektedir. Bu yaklaşım ile tarih boyunca insanlar farklı ölçek ve nitelikteki mekânları kutsal kabul etmişlerdir.

Kutsallığın mekânda tezahürü "ev" ile başlamaktadır. İnsanın yeryüzüyle kurduğu ilişki, evin şekli ve kullanımı ile sembolize edilmekte (Erzen, 2019, 234-238), insanı dış dünyaya karşı koruyan ev kutsal mekân ile özdeşleştirilmekte, Tanrı-insan arasındaki kutupluluk ve iki farklı eksenin buluşması Bachelard (1957/2018) tarafından çatı ve mahzen metaforu ile açıklanmaktadır. Yeraltında olması nedeniyle korkuları, akıldışılığı ifade eden mahzen, aydınlık ve açıklık olması sebebiyle düşüncelerin berraklaşmasını ifade eden çatı ile ev bir güç sembolü olarak tanımlanmakta ve kutsal mekânın ortaya çıkış dinamikleri ile benzerlik kurulmaktadır (Bachelard, 1957/2018). Ev ile başlayan kutsallık, doğal alanlara kutsallık atfedilmesi veya kültürel nitelikli kutsal mekânların inşası ile devam etmiş, doğal ve kültürel nitelikli kutsal mekânların varlığı ile kutsal olarak görülen kentler dahi inşa edilmiştir.

Kutsal mekânların oluşum şekillerinden biri, doğal çevreye ait bileşenlere (dağ, orman, ırmak gibi) kutsallık ile ilişkili anlamlar yüklenmesidir. Özellikle erişimin güç olduğu, تنها ve az bilinen, doğal unsurlar ile iç içe olan kutsal mekânlar, kutsal güç ile başa kalmaya ve inzivaya çekilmeye olanak tanımaktadır (Güngör, 2018, 239 vd). Ayrıca dinlerin ortaya çıkış ve gelişim dönemlerinde toplumsal ve siyasi nedenlere bağlı olarak korunaklı ve sakin mekânlarda ibadet etme isteği de doğal çevrede kutsal mekânları ortaya çıkarmıştır (Hicret sırasında Hz. Muhammed'in saklandığı Mekke'deki Sevr Dağı, Hz. İsa'nın Hristiyanlık dini esaslarını açıkladığı Kudüs'deki Zeytin Dağı gibi).

Din ve inanç sistemleri ile kültürel değerlerin etkileşimi sonucunda ise kutsalla özdeşleştirilen yapılar inşa edilmiş, dinin gereklilikleri ve ibadet biçimlerine göre ortaya çıkan ihtiyaçlara bağlı olarak dini kompleksler (İslam inancında külliye gibi) oluşturulmuştur. Erzen’e (2019, 148) göre mimarlığın ilk gelişiminde temel etken, insan ve Tanrı arasındaki ilişkiyi kuracak mekânların (Tanrı’dan af dilemek, Tanrı’ya teşekkür etmek yada kurban adamak gibi) inşa edilmesidir. Meriç’e (2005, 143) göre ise kutsal yapılar hayatı anlamlandırmak ve yönlendirmek için bir ihtiyaçtır. Kutsallık atfedilen yapılar Tanrı ile insan, yer ile gök arasında iletişim alanı oluşturmaları ile ayrıcalıklı konuma sahip olmuş, kutsal değerler mekânlar aracılığı ile somutlaştırılmıştır. Tanrıların evinin kopyası olduğuna inanılan bu mekânlarda dini ritüeller ve ibadetler, kutsal törenler gerçekleştirilmiştir. Ait oldukları din ve inanç sistemleri, inşa edildikleri coğrafya ve zaman, kullanılan yapı teknikleri farklı olsa da temelde kutsal yapıların inşa edilme amacı evrenin yaratılışını tekrar etmektir. Bu yaklaşım ile kutsal yapılar yüce-kutsal bir varlık olarak Yaratıcıya olan inancın, ibadetler ve dini ritüeller aracılığı ile gösterildiği mekânlar olarak tanımlanabilir.

Her ne kadar fiziki-çevresel-mimari bir ürün olsa da sosyal, kültürel, iktisadi, tarihi, dini, estetik yönü ile ön plana çıkan yaşam alanları olarak kentler de din ve inançların etkisi ile hareket eden insanların-toplumların yön vermesi ile oluşmaktadır (Alver, 2017, 11). İnsanların birarada yaşama tecrübesini kazandığı kentler, Erzen’e (2019, 106-110) göre insanın ilk önemli sanat eseri olup kentlerdeki yapılar farklı kültürel anlamlar taşımaktadır. Bu yaklaşımla yaşam biçiminin ifadesi olan kentler, kimi zaman dini bir inancı yansıtmakta, kentin en yüksek noktasında veya geometrik olarak merkezinde yer alan kutsal bir yapı etrafında gelişmektedir. Kutsal güç ile iletişimin bir aracı olarak kutsal mekân bağlamında kutsal kent düşüncesine monoteist ve politeist tüm din-inanç sistemlerinde rastlanmaktadır.

Çalışmanın kısıtlı çerçevesinde kabaca çeşitli ölçekteki mekân örnekleri üzerinden açıklandığı gibi kutsal mekânlar insanlık tarihi boyunca inanç mensupları için dünyanın merkezini sembolize etmiştir. Mısır’da piramitler, Babil’de zigguratlar, Yunan mitolojisinde dağlar, semavi dinlerde kutsal kabul edilen Kudüs kenti dini birer simgedir ve evrenin yaratılışı ile özdeşleştirilmektedir.

2. Kültürel Mirası Koruma Bağlamında Kutsal Mekân

Kutsal miras, kültürel mirasın sürdürülebilirliğine yönelik uluslararası gelişmeler ile ortaya çıkmış, kutsal miras bağlamında kutsal mekânlar önemsenmiş ve sürdürülebilirliği tartışılmaya başlanmıştır. Kutsal mekânların kültürel miras olarak tartışmaya açılmasına ilişkin süreç -kısaca- şöyle açıklanabilir:

1987 tarihli Washington Tüzüğü (The Washington Chartes: Chartes on the Conservation of Historic Towns and Urban Areas) ile 1964 yılında hazırlanan Venedik

Tüzüğü (The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites) tamamlanarak asıl korunması gerekenin kentin karakteri olduğuna, kent karakterinin somut ve somut olmayan unsurlardan oluştuğuna dikkat çekilmiş (ICOMOS, 1987), bu yaklaşımla kutsal mekân ve kente kattığı anlama vurgu yapılmıştır.

Nara Özgünlük Belgesi (1994) (The Nara Document on Authenticity ile azınlık kültürlerin yok sayılmaması gerektiği, kültürlerin özgün olduğu ve mirasın da bu özgünlük ile çeşitlendiği (ICOMOS, 1994) vurgulanmış, din ve inanç sistemlerine ait miras değerlerinin aynı kültür veya mezhep içerisinde bile değişebileceğine dikkat çekilmiştir. Bu yaklaşımla, mirasın tek ve değişmez ölçütleri olmadığı, kültürel bağlamı ile her miras alanının tanımlanabileceği belirtilmiştir (UNESCO, 2021). Kutsal mekânlar, ait oldukları din ve inanç sistemi, kültür, inşa edildiği zaman ve coğrafya gibi faktörler ile özgün değerler olarak gündeme taşınmıştır. Aynı yıl Dünya Miras Komitesi'nin (World Heritage Committee) 18. Oturumunda Temsili, Dengeli ve Güvenilir bir Dünya Miras Listesi için Küresel Strateji (Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List) ile kutsal miras konusunda farkındalık yaratılmış, tüm din ve inanç sistemlerinin de insanlığın ortak mirası olarak temsil edilebileceği bir dünya miras listenin hazırlanmasının gerekliliği gündeme getirilmiştir (UNESCO, 1994).

1979 tarihli ICOMOS Kültürel Öneme Sahip Yerlerin Korunması İçin Uluslararası Tüzüğü (The Australia ICOMOS International Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance-Burra Tüzüğü) ile kültürel önem kavramı tanımlanmış, 1999 yılında ise Burra Tüzüğü'nde yapılan değişiklik ile geçmiş, bugün ve gelecek için mekânın sahip olduğu değerler, mekâna atfedilen anlam veya yaptığı çağrışımların kültürel öneme işaret ettiğine dikkat çekilmiştir (ICOMOS, 1999). Bu gelişmeler ile mekânın somut ve somut olmayan değerler üzerinden tanımlanmasının gerekliliği vurgulanmış, kutsal mekân kavramının miras bağlamında ele alınmasına zemin hazırlanmıştır.

2000'li yıllarda ise kültürel mirasın kapsam ve içeriğini yeni veya yeni(lenen) temalar ile geliştirilerek korumanın yöntem, araç ve bileşenleri tartışmaya açılmıştır. 2000 yılında Dünya Miras Komitesi'nin 24. Oturumunda kültürel mirasın kapsamının genişletilmesi gündeme getirilmiş, 2003 yılında Dünya Miras Komitesi'nin 27. Oturumunda ise Tipolojik çerçeve (Typological Framework), Kronolojik-bölgesel çerçeve (Chronological - Regional Framework), Tematik çerçeve (Thematic Framework) ile kültürel mirasın kapsamı yeniden tanımlanmış, üç tamamlayıcı yaklaşımda kutsal miras önemsenmiştir. Kültürel mirasa yönelik geliştirilen bu yaklaşımları takip eden süreçte 2004 yılında Dünya Miras Listesi - Boşlukları Doldurmak Eylem Planı (The World Heritage List-Filling The Gaps An Action Plan For The Future) hazırlanmış, doğrudan (Manevi Tepkiler-Dinler ve Dini Mülkler) ve dolaylı (Kültürel rotalar bağlamında hac yolları, mezar anıtları ve alanları, sembolik ve anı değeri taşıyan alanlar vb.) olarak kutsal mekânlara ilişkin temalar oluşturulmuştur (ICOMOS, 2004).

2002 yılında Budapeşte Deklarasyonu (The Budapest Declaration On World Heritage) ile tanımlanan varlıkların Güvenilirliği (Credibility) güçlendirmek, etkin Korunmasından (Conservation) emin olmak, etkili Kapasite Oluşturmak (Capacity-Building), kamu bilincini arttırmak hedeflerine (4C) İletişim (Communication) eklenmiştir (UNESCO, 2007, 193). Bu hedefler tüm inanç sistemlerine ait kutsal kentlerin eşit temsil edilmesi, etkin bir koruma sistemine sahip olması, kamu bilincini arttırmak kutsal kentlerin taşıdığı anlamların tanıtılması ve paydaşlar arasında iletişim ortamıyla yerel toplulukların sürece dahil edilmesi konusunda yönlendirici olmuştur.

Somut olmayan değerler ile de kültürel mirasın kapsamı genişletilmiş, 2003 yılında Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) sonrasında 2008 yılında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) ile ayrı bir tescil listesi oluşturulmaya başlanmıştır. Somut olmayan miras olarak dini uygulamalar, temsiller, bilgiler, ritüeller, birikimler ve kutsallığa işaret eden semboller belirlenmiştir (UNESCO, 2003).

ICOMOS tarafından hazırlanan Xi’an Deklarasyonu’nda (Xi’an Declaration-2005), ICOMOS-Brasil tarafından hazırlanan De Foz Do Iguaçu Bildirgesi (Declaration of Foz Do Iguaçu-2008) ve aynı tarihli ICOMOS Québec (Canada) Deklarasyonu (Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place) ile fiziksel ve mekânsal yönlerinin yanı sıra mirasın somut olmayan ifadelerinin korunmasına, somut ve somut olmayan bileşenlerin toplulukların kimliklerini korumada esas unsur olduğuna, kökeni Roma mitolojisine dayanan koruyucu ruh anlamına gelen Yer’in Ruhü genius loci, the spirit of place) kavramının mekânın kendine özgünlüğüne işaret ettiğine vurgu yapılmıştır. Bu gelişmeler ile fiziksel-mekânsal niteliklerin somut olmayan değerler, yaşam, kültür gibi kavramlar ile anlam kazanmaktadır. Esas korunması gereken değer; mekân ve ruh arasındaki karşılıklı etkileşim ile birbirlerini biçimlendirme güçleridir (ICOMOS, 2005; ICOMOS-Brasil, 2008; ICOMOS, 2008; Uçar ve Rifaioğlu, 2011, 63).

ICOMOS tarafından 2011’de hazırlanan Tarihi Kentlerin ve Kentsel Alanların Korunması ve Yönetimiyle İlgili Valetta İlkeleri’ne (The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas) göre ise sürekli değişime tabii olan kentlerde sosyal, ekonomik, kültürel yaşam ile koruma süreçlerinin bütünleştirilmeli, toplulukların yaşam kalitesine saygı gösterilmeli, kentin karakterine katkı sağlayan etkenler tanımlanarak kentler korunmalıdır (ICOMOS, 2011). Bu yaklaşımla, kutsal mekân ve kutsal mekân aracılığı ile biçimlenen kutsal kentlerde kentin karakterinin korunması esastır.

İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinin (Universal Declaration of Human Rights) 70. Yılına atfen oluşturulan Buenos Aires Deklarasyonu (Buenos Aires Declaration) ise yerel halk ve paydaşlar ile güçlü ilişkiler kurulmasının gerekliliğini ele almış, kutsal mekânların

korunmasında paydaşların-mekâna aidiyet hissedenlerin koruma sürecine aktif olarak katılımına işaret edilmiştir (ICOMOS, 2018).

Özellikle 21. Yüzyıldaki kültürel miras odaklı gelişmeler ile kutsal mekânların sürdürülebilirliğine dair tartışmalar ivme kazanmış, ancak henüz kutsal mekânları tanımlayan ve belirleyen, koruma sürecini yönlendiren ilkeleri içeren yönlendirici bir rehber oluşturulmamıştır.

3. Türkiye’de Kültürel Miras Bağlamında Kutsal Mekân

Türkiye’de kültürel mirasın korunması süreci uluslar arası gelişmelerin takip edilmesi ile şekillenmiş, Cumhuriyet’in kuruluşundan (1923) günümüze koruma anlayışı müzecilik odaklı bir yaklaşımdan kültür varlıklarının çevresi ile korunmasına ve somut olmayan kültürel mirasın da önemsenmesine evrilmiştir. Ancak koruma sisteminde uluslararası gelişmeler dikkate alındığında Türkiye’de kültürel mirasın kapsamı, koruma süreci ve araçları, politika ve ilkelerde belirsizlikler ve eksiklikler olduğu dikkat çekmektedir. Bu makalede bu eksiklik ve belirsizlikler koruma mevzuatı ve kutsal mekânların korunmasında sorumlu olan kurum ve kuruluşlar üzerinden değerlendirilmiştir.

3.1. Ulusal Koruma Mevzuatında Kutsal Mekân

1930’lu yıllarda müzecilik anlayışı yerini taşınmaz kültür öğelerinin korunmasına bırakmış, 1973 tarihli 1710 sayılı Eski Eserler Yasası ile tescil kavramı yasal sistem içerisinde yer almış, taşınır ve taşınmaz eserler sınıflandırılmıştır. Bu süreçte kültürel mirasın korunmasına dair çalışmaların etkinlik düzeyi yetersiz kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası kültürel mirasın kaybedilmesine yönelik kaygılar ile ortaya çıkan 1972 tarihli Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Hakkındaki Sözleşme’sine (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) Türkiye’nin 1982 yılında taraf olması ise koruma sürecinde kırılma noktası olarak kabul edilebilir. Bu süreci takiben 1983 yılında yürürlüğe giren 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile dini-manevi değer taşıyan kutsal mimari ve yapılar (camiler, külliyeler, kiliseler, tapınaklar, mezarlıklar, türbeler vb.), arkeolojik alanlar (mağaralar, anıt mezarlar, tapınaklar, vb.), kentsel ve kırsal yerleşimler, geleneksel biçimi yansıtan dini mülkler taşınmaz kültür mirası olarak kabul edilmiş, kutsal mekânlar kültürel miras değerleri ile ilk defa tanımlamıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983). 1987 yılında 3386 sayılı “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun” ile kültür varlığı kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Taşınmaz kültür varlıkları kapsamında kutsal miras ve mekânlar olarak kaya mezarlıkları, tümülüsler, akropol ve nekropoller, kümbetler, türbe ve kitabeler, sunaklar, camiler, mescitler, musallalar, namazgâhlar, muvakkithane, tekke ve zaviyeler,

mezarlıklar, hazireler, sinagoglar, bazilikalar, kiliseler, manastırlar, külliyyeler, freskler, kabartmalar, mozaikler, tarihi mağaralar, kaya sığınakları vurgulanmıştır.

Dünya Miras Sözleşmesi’nin Uygulanmasına Yönelik Operasyonel Kılavuz’da (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2019, madde 108-109), kültürel ve doğal varlıkların, katılımcı bir yönetim sistemine sahip olması gerektiği, bu şekilde bugün ve gelecek için etkin bir koruma sisteminin geliştirilebileceği vurgulanmış ve dünya miras alanları için yönetim planına sahip olmak zorunluluğu getirilmiştir. 2004 yılında ise 5226 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile miras yönetimi kavramının alan yönetimi ve yönetim planı olarak tanımlanması ulusal koruma mevzuatının gelişiminde yönlendirici olmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2004). Ancak 2022 itibariyle 24 kültürel miras alanı için yönetim planı bulunmaktadır.

2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage)’ni takip eden süreçte 19 Ocak 2006’da 5448 Sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulunduğuna Dair Kanun çıkartılmış, 27 Mart 2006’da resmen sözleşmeye resmen taraf olunmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006). Bu gelişmeler ile somut olmayan kültürel miras ile kültürel değerlerin kapsamı genişletilmiştir. Sözlü anlatımlar ve sözlü gelenekler, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüel ve festivaller, halk bilgisi, evren ve doğa ile ilgili uygulamalar, el sanatları geleneği gibi kültürel ürünleri ve üretim süreçlerinin korunması önemsenmiştir.

Somut olmayan kültürel mirası koruma bağlamında ulusal düzeyde Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri ve Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri olmak üzere iki çalışma hazırlanmıştır.

Yaşayan İnsan Hazinesi Türkiye Ulusal Envanteri, somut olmayan kültürel mirası yeniden yaratma ve yorumlamak için gerekli bilgi ve beceriye sahip kişiler (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022-a), Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri ile insan yaratıcılığını gösteren, kültürel ve toplumsal gelenekler içerisinde köklü ve önemli değerler (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022-b) tespit edilmektedir.

2022 yılı itibariyle UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesi (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) içerisinde kutsal miras ile ilişkili olarak temsil edilen değerler Mevlevi Sema Töreni (2008), Nevruz (2009), Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah (2010), Bahar Bayramı Hıdırellez (2017)’dir. Ulusal düzeyde somut olmayan kültürel miras envanterlerinde ise; Yağmur Duası Törenleri, Mevliit Geleneği, Ölü Helvası Geleneği, Ramazan Gelenekleri, Taziye Geleneği, Aşure Geleneği kutsal miras ile ilişkili olarak korunan değerlerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı-a, 2022; Kültür ve Turizm Bakanlığı-b, 2022).

Dünya Miras Sözleşmesi (1972) ve dünya miras alanlarına ilişkin uygulama rehberleri ile her ülkenin koruma sistemi içerisinde uygulama araçları geliştirmesi, uluslararası gelişmeleri takip ederek kültürel mirasın genişleyen çerçevesinin tüm ülkelerce tanınması gündemdedir. Ancak Türkiye’de koruma uygulamalarını yönlendiren en güncel araç olan yönetim planı bile miras yönetimi olarak tanımlanamamış, tüm sit alanları için yapılması zorunlu kılınsa da henüz Dünya Miras Listesi’ndeki tüm alanlar için bile hazırlanamamıştır. 2022 yılı itibariyle Dünya Miras Listesi’nde yer alan 24 miras alanı için yönetim planı bulunmaktadır.

Türkiye’de koruma mevzuatında miras ve miras yönetimi kavramlarının tam olarak tanımlanamaması, kültürel mirasın içeriğinin genel bir çerçeve ile sınırlı kalması, mirasın zenginliğine ve somut-somut olmayan yönleri ile bütüncül yapısına dikkat çekilememesi nedeniyle kutsal mekânların korunması yeterli düzeyde değildir.

3.2. Kutsal Mekânın Korunmasında Yetkili Kurum-Kuruluşlar

Türkiye’de kutsal mekânın korunması ve uygulama süreçlerinde, öncelikle sit türünün belirlenmesi ve bu sit alanının niteliğine göre planlama sürecinde hangi kurumun yetkin olacağını tespit edilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de kültürel mirasın korunmasında etkin kurumlar merkezi yönetim boyutunda Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu, Vakıflar Genel Müdürlüğü; bölge ve kent düzeyinde yerel koruma birimleri ise Alan Yönetim Birimleri ve Anıt Eser Kurulu; yerel yönetimler düzeyinde ise büyükşehir ve ilçe belediyeleridir.

Alan yönetimi ve yönetim planlarının sit alanları için zorunlu hale getirilmesi ile 2005 yılında Alan Yönetimi ile Anıt Eser ve Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik’e göre kentsel sit alanlarında veya kentsel sit ile diğer sitlerin bir arada olması durumunda ilgili belediye; arkeolojik, doğal ve tarihi sitlerde, ilgili belediyesi olmayan kentsel sitlerde Kültür ve Turizm Bakanlığı, birden fazla belediye sınırı içinde olan kentsel sitlerde ise büyükşehir belediyesi veya bakanlık plan yapmada yetkin kurumdur (Kültür ve Turizm bakanlığı-c, 2022).

Türkiye’de kültürel miras niteliğindeki kutsal mekânların korunması sürecinde merkezi ve yerel yönetimler ile bölge ve kent düzeyindeki kurumların koordinasyonu ve işbirliğinin nasıl gerçekleşeceğine dair yönlendirici bir belgenin olmaması, yetkilerin ayrıştığı ve kesiştiği noktalarda belirsizlikler sebebiyle koruma uygulamalarının istenilen düzey ve yeterlilikte olmadığı görülmektedir. Kutsal mekânlar doğal ve kültürel niteliklere sahip olabildikleri gibi, kültürel nitelikli kutsal mekânların da nitelikleri ve ölçükleri değişmektedir. Bu nedenle dahil olduğu-tanımlandığı sit türüne göre kutsal mekânın yönetim süreci planlanırken, kutsal mekânların yönetiminde uzmanlaşmış bir yapılanma

veya kurumsallaşma, kutsal mekânlara özgü yönetim sisteminin ve koruma ilkelerinin tanımlanmasından bahsetmek mümkün değildir. Ancak Türkiye’deki kutsal mekânların çeşitliliği göz önüne alındığında (Trabzon’da Sümela Manastırı, Antakya’da Saint Pierre Kilisesi, Konya’da Mevlana Külliyesi, Edirne’de Selimiye Camii gibi), ulusal koruma mevzuatındaki bu dar çerçeve ve yaklaşım yetersiz kalmaktadır.

Sonuç

Türkiye’de kültürel mirası koruma süreci uluslararası koruma gelişmelerini takip ederek gelişmiştir. Özellikle 20. Yüzyılda kültürel mirasın kaybına yönelik endişeler ile ortaya çıkan sözleşmeler, belgeler, tüzüklere dayalı olarak Türkiye ulusal koruma sistemi şekillendirilmiştir. 21. Yüzyılda kültürel mirasın korunmasına yön veren ana unsur kültürel miras kavramının içeriğinin kimi temalar aracılığı ile yenilenmesi kimi temaların ise revize edilmesidir. Bu gelişme ile kutsal miras bağlamında kutsal mekânlar önemsenmiştir. Kültürel olduğu kadar mekâna anlam katan kutsal değerleri ile tanımlanması gereken kutsal mekânların tahrip veya yok olma tehdidine karşı güncel koruma politikaları ile sürdürülebilirliğinin sağlanmasına vurgu yapılmıştır. 21. Yüzyılda koruma paradigmasını yönlendiren bu temalar ve politikalar ise Türkiye’de, küresel düzeyde korumaya dair gelişmeler takip edilmesine rağmen ulusal koruma mevzuatı içerisinde yer edinememiştir. Uluslararası sözleşmelere taraf olunmasına rağmen, koruma mevzuatı ve uygulamaları içerisinde mirasın çeşitliliğine ve zenginliğine dair vurgular eksik ve yetersizdir. Özellikle Anadolu coğrafyasının sahip olduğu doğal ve kültürel nitelikli kutsal mekânların oluşturduğu zenginlik dikkate alındığında, kutsal miras kavramının içeriği ve kutsal mekânı belirleme kriterlerinin tanımlanması bir zorunluluktur.

Uluslararası gelişmeler ile değerlendirildiğinde Türkiye’de koruma mevzuatı bağlamında kutsal mekâna yaklaşıma dair şu tespitlerde bulunulmuştur;

- Kültürel varlık tanımının mirasın çeşitliliğini ve farklı formlarını ifade etmede yetersiz kaldığı,
- Güncel koruma yaklaşımlarının takip edilmesi ve koruma mevzuatı ile uygulama aşamasına aktarılmasının yeterli düzeyde olmadığı, bu aktarımın genel geçer bir adaptasyonun ötesine geçemediği,
- Uluslararası koruma tartışmalarında ele alınan kavramlara ve yöntemlere yüzeysel bir yaklaşım ile bakıldığı ve bu nedenle kavramların özüne inilemediği dolayısıyla uygulamaya aktarılamadığı,
- Korumada araç, yöntem, bileşen, politika ve yaklaşımlarının parçacıl bir biçimde ele alındığı ve bu nedenle etkin bir sistemin oluşturulamadığı,
- Koruma yaklaşımlarının içselleştirilemediği, korumaya karşın ekonomik veya kentsel düzeyde gelişme, büyüme kaygılarının daha ön planda tutulduğu,

- Taraf olunan sözleşmelerin koruma mevzuatına yasal yaptırımlar olarak aktarıldığı ancak uygulama pratiklerine yeterli düzeyde aktarılamadığı,
- Korumaya dair planlar arasındaki ilişki ve hiyerarşinin net olmadığı,
- Miras yönetiminin sadece sit alanı sınırlarına bağlı olarak ve dünya miras alanları ile sınırlı kaldığı,
- Katılım ve uzlaşma odaklı bir miras yönetiminin gerçekleştirilemediği,
- İnsanlığın ortak mirası anlayışının yani sınır ötesi etkilerin göz ardı edildiği,
- Farkındalık ve bilinç düzeyinin yetersiz olduğu,
- Somut (taşınmaz) kültür mirasının somut olmayan değerleri ile bütüncül bir şekilde ele alınmadığı, somut olmayan değerlerin korunmasının daha ön planda tutulduğu,
- Koruma sürecindeki gelişmelerin ağırlıklı olarak Dünya Miras Listesi'nde yer almanın getirdiği prestij ile sağlanan ekonomik fayda ve tanınırlığın artması motivasyonu ile yapıldığı tespit edilmiştir.

Türkiye'de koruma mevzuatı ve uygulama sürecindeki eksiklikler, belirsizlikler ve kısıtlılıklar nedeni ile insanlık tarihi ile özdeş kutsal mekânlar mirasın bir parçası olarak ele alınmamakta, kültürel miras değerleri ötesinde kutsal değerleri ile tanımlanmamaktadır. Kutsal mekânların yönetimi ve sürdürülebilirliğine ilişkin ilke ve stratejiler bulunmamakta, kültürel mirasın genel tanımlamasının ötesine geçilememekte, kültürel mirasın kapsamı ve kutsal mekânın bu içerik ile nasıl ele alınması gerektiği belirsiz kalmakta, tüm miras alanlarının kendine özgü olduğu göz ardı edilerek aynı ilkeler ile korunmaya ve yönetilmeye çalışılmaktadır.

Uluslararası koruma yaklaşımları ve ulusal koruma mevzuatında tespit edilen eksiklikler ve belirsizliklere dayalı olarak kutsal miras ve kutsal mekân kavramının koruma sistemi içerisinde yer edinebilmesi için;

- Kültürel varlıkların ötesinde kutsal miras kavramı ve bu mirasın içeriği tanımlanmalıdır,
- Kutsal mirası tanımlayan kültürel ve kutsal, somut ve somut olmayan değerler tanımlanmalıdır,
- Kutsal mekânları koruma gerekçeleri, karşı karşıya kalınan risk ve tehditler belirlenmelidir,
- Kutsal mekânların tespit ve tescil sürecini, koruma ve yönetim sürecini (miras ve ziyaretçi yönetimi) yönlendirecek ilke ve kriterler geliştirilmelidir,
- İnsanlığın ortak mirası anlayışı ve sınır ötesi etkiler gözetilerek küresel düzeyde koruma yaklaşımları ile kutsal mekânlar ele alınmalıdır,

- Kutsallığın ana unsuru olarak inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlam(lar) göz ardı edilmemelidir,
- İnanç mensuplarının koruma sürecine katılımını sağlayacak bir yönetim modeli geliştirilmelidir,
- Kutsal mekânın taşıdığı değerler, koruma gerekçeleri ve ilkeleri konusunda farkındalık yaratılmalı, bilinç düzeyi arttırılmalıdır.

Kaynakça

- Alver, Köksal. "Kent İmgesi." *Kent Sosyolojisi*, ed. Alver Köksal, 11-37. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017.
- Arslan, Mustafa. "Modern Mekânda Kutsalın Deneyimi Kernek'te Yeniden Üretilen Kutsal, Mit ve Ritüel." *Birey ve Toplum* 3/6, (2013), 7-36.
- Bachelard , Gaston. *Mekânın Poetikası*, çev. Alp Tümertekin. 5. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, çev. Ali Berktaay. İstanbul: Alfa Basım Yayınları, 2017.
- Erzen, Jale Nejdet. *Üç Habitus Yeryüzü, Kent, Yapı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Gündüz, Şinasi. "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos." *Milel ve Nihal* 6/1, (2009), 9-26.
- Güngör, Özcan. "Sekülerleşmeye Kafa Tutan Mekanlar Olarak Ziyaretgahlar: Hüseyin Gazi Türbesi Örneği". *Gönül Sultanları Şahsiyetleri ve Değerleri ile Ankara*, Ed: İbrahim Ethem Arıoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Hafız, Muharrem. *Din Felsefesi Açısından Kutsal-Sanat İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- ICOMOS. Buenos Aires Declaration, 2018.
https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Working_Groups/AGA2018_BuenosAiresDeclaration_EN-FR-ESP_final.pdf
- ICOMOS. The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas, 2011.
https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_CIVVIH_text_EN_FR_final_20120110.pdf
- ICOMOS. Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of the Place, 2008.
<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>

- ICOMOS-Brasil. Declaration of Foz Do Iguaçu, 2008. https://www.icomos.org/centre_documentation/declaration-iguacu-eng.pdf
- ICOMOS. Xi'an Declaration on the Conservation of the Settings of Heritage Structures, Sites and Areas, 2005. <https://www.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf>
- ICOMOS. The World Heritage List - Filling The Gaps - An Action Plan For The Future, 2004. <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/433/> .
- ICOMOS. The Burra Charter - The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 1999. <https://www.patinations.com.au/pdf/the-burra-charter.pdf>
- ICOMOS. The Nara Document on Authenticity, 1994. <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>
- ICOMOS. Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (The Washington Charter), 1987. https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf
- ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), 1964. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, 23.07.1983 onaylı 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 1983.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, 14.07.2004 onaylı 5226 Sayılı Kültür ve tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2004.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, 19.01.2006 onaylı 5448 Sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulduğuna Dair Kanun, 2006.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı-a, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi, Erişim: 1 Temmuz 2022. <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-50838/unesco-somut-olmayan-kulturel-miras-listesi.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı-b, Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri, Erişim: 1 Temmuz 2022. <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-279417/somut-olm-kult-miras-turkiye-ulusal-envanteri.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı-c, Alan Yönetimi ile Anıt Eser ve Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, Erişim: 1 Temmuz 2022. <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=9637&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>
- Meriç, Nevin. Değişen Kentte Dini Hayat, İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Otto, Rudolf. Kutsal'a Dair, çev. Sevil Ghaffari. İstanbul: Altıkırkbeş Yayın, 2014.

- Uçar, Meltem ve Rifaioğlu, Mert Nezih. “Yerel Kimliğin Mekansal Temsili ve Quebec Kentinde Korunması.” *İdealkent* 3, (2011), 62-81.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/460630>
- UNESCO. Analysis of the Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List (1994-2020), 2021.
<https://whc.unesco.org/en/documents/187906>
- UNESCO. Decisions Adopted at the 31st Session of the World Heritage Committee, 2007.
<https://whc.unesco.org/archive/2007/whc07-31com-24e.pdf>
- UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2003.
<https://ich.unesco.org/doc/src/15164-EN.pdf>
- UNESCO. Budapest Declaration on World Heritage, 2002.
<http://whc.unesco.org/en/decisions/1217/>
- UNESCO. Expert Meeting on the “Global Strategy” and thematic studies for Representative World Heritage List, 1994.
<https://whc.unesco.org/archive/global94.htm#debutchive/global94.htm#debut>